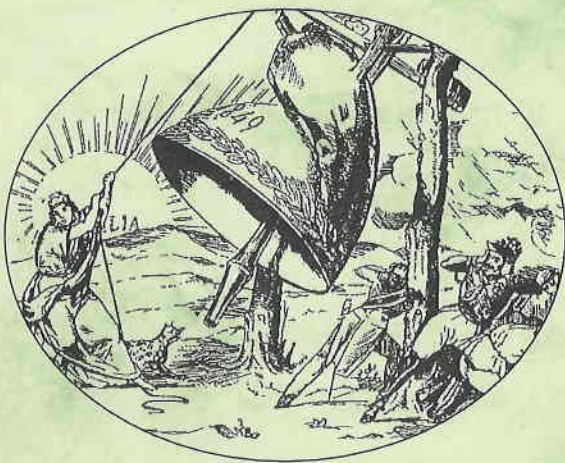

ITALIANISTICA DEBRECENIENSIS XVII.

Risorgimento 2009

2010

TARTALOM

<i>Risorgimento 2009, Debrecen (Madarász Imre)</i>	7
A <i>Risorgimento 2009</i> konferencia programja	8
MADARÁSZ IMRE: „Végzetes nyugalom” – „dicsőségosztó halál”	
Elmúlás és öröklét dialektikája Foscolónál.....	10
BODNÁR ERZSÉBET: Az itáliai államok és az orosz diplomácia (1801–1815)	29
BAGOSSY EDIT: Olasz–magyar színházi kapcsolatok a XVII–XVIII. század fordulójától a Pesti Magyar Színház megnyitásáig (1800–1837)	42
MÁTYUS NORBERT: Pyrker János László olasz levelezése	51
KAPOSI MÁRTON: Az olasz reneszánsz klasszikusa és a magyar Risorgimento Machiavelli fogadtatása Magyarországon Itália egyesítésének időszakában	57
HOFFMANN BÉLA: Az aposztrophé jellegzetességei	
az epikai és a drámai narrációban. Az aposztrophé és a belső monológ	71
TOMBI BEÁTA: Hayez e Rossetti: la ritrattistica dell'Ottocento	80
ADRIANO PAPO: La collaborazione italo-slavo-magiara nel pensiero politico risorgimentale	91
KÁDÁR ANETT JULIANNA: „V.E.R.D.I.”: a Risorgimento (mítoszának) zeneszerzője	103
PETE LÁSZLÓ: „Arra kellett szorítkoznunk, hogy az osztrákot zaklassuk, a népben ébren tartsuk a forradalom szellemét...” Türr István 1850 és 1854 között ..	110
LENGYEL BARBARA: Az 1865-ös Dante-ünnep magyar visszhangja	127
ZSIROS ANDREA: Profán passió Pinocchio szenvedéstörténete bibliai megközelítésben	132
TUSNÁDY LÁSZLÓ: Edmondo De Amicis időszerűsége	138
SZTANÓ LÁSZLÓ: Risorgimento: identitás és mítosz	150
PUSKÁS ISTVÁN: Új kánonok. A Risorgimento és a nemzetállam mítoszának kritikája Luigi Guarnieri <i>I sentieri del cielo</i> című regényében	161
ANTONIO DONATO SCIACOVELLI: Il Risorgimento nella comunicazione politica attuale. Carlo Azeglio Ciampi e la „nuova questione risorgimentale”	169
FOGARASI MIKLÓS: Egy évtized. Tények és élmények	176
A tanulmányok szerzői	237

„V.E.R.D.I.”: A RISORGIMENTO (MÍTOSZÁNAK) ZENESZERZŐJE

*„Ne fogjon senki könnyelműen
A húrok pengetésihez!
Nagy munkát vállal az magára,
Ki most kezébe lantot vesz.”¹*

A fenti idézet az 1848-as forradalmi idők ars poeticájára utal. A művészeteknek, irodalomnak a forradalmat kell szolgálniuk. Ezek a sorok inspiráltak arra, hogy a Risorgimento Verdi-kultuszával részletesebben foglalkozzak. Giuseppe Verdi vállalta a Petőfi által megfogalmazott „nagy munkát”. Az Olasz Egységes Állam kialakulásához vezető úton igen jelentős szerepet töltött be. Munkássága, élete példamutató volt ebben a nehéz időszakban az egész olasz nép számára. Zenéjével, azon belül is leginkább operáival tartotta az emberekben a forradalom, szabadság, függetlenség iránti vágyukat és lelkesedésüket. Dolgozatomban a Verdi életműből néhány olyan alkotást emeltem ki, melyeknek egyértelmű célja, hogy a forradalmi eszmék közel kerüljenek a közönséghez.

***Nabucco* – az első forradalmi hangok**

Ez a periódus volt életének legmagányosabb, legszomorúbb korszaka (1839. október – 1840 november). Első szakmai sikerein már túl volt, ám elvesztette feleségét, Margheritát, aki a zeneszerző karjaiban halt bele betegségébe. A nemrég még boldog családban élő Verdi egyedül maradt kisgyermekai és felesége nélkül. Vidékre menekült. Barátja, Merelli unszolására később mégis visszatért a városba, egy kis lakást bérelt, és magántanítványokat fogadott. Kerülte a társaságot, és barátai sem nagyon akadtak.

Egy átlagos nap az utcán sétált, és találkozott Merellivel, aki egy szövegkönyvet adott neki. Verdi nem akarta elvenni tőle, mondván, ő többet nem komponál. Mikor a zeneszerző hazaért, ledobta a szövegkönyvet az asztalára. A könyv nyitva esett le, és Verdi szeme megakadt egy soron: „Va’ pensiero, sull’ ali dorate!”

„Egyes életrajzírók”² szerint ebben a pillanatban megszületett a zeneszerző fejében a verssor dallama is, amely a Risorgimento himnuszává nőtte ki magát. Másnap Verdi vissza akarta adni a librettót Merellinek, ám ő észrevette a zeneszerzőt, hogy megihlette a szöveg, így szinte erőszakkal ugyan, de Verdi zsebébe nyomta a librettót.

Az ekkor komponált kórusról, a *Rabszolgakórusról* írta Massimo Mila, hogy egyesülnek benne az Olasz nemzeti remények, és Verdi zenei génusza.³ Ez a két elem járult hozzá legjelentősebb mértékben ahhoz, hogy innentől kezdve Verdit az Olasz Risorgimento mestereként tartásák számon.

Akár azonnali inspiráció volt a zene, akár később született, az biztos, hogy Verdi nagy mestere volt a kórusjeleneteknek, a széles *unisonó*knak, a tömegjeleneteknek. És a téma, melyben a zsidók a messiás száműzetésből sírnak szeretett hazájuk után, legmélyebb húrjait pengette meg, olyan zenét írt, mely széles körökben nagy népszerűsége tette szert. Ezt a népszerűséget már Mazzini is megjósolta. Azt mondta, lesz egy olyan zene, mely népszerű, és tömegeket lelkesít majd. A *Va' pensiero* egyértelműen betöltötte ezt a szerepet. A milánói Scalában, és a velencei Fenicében is állva énekelte ezt a kórust a közönség a *Nabucco* előadásain, trikolor zászlókat lengetve a színpad felé. Ez a dallam a forradalmi történetek előszeleként lengett a levegőben. Énekeltek az utcákon, tereken. Mikor az utcai verklijátékosok a *Va' pensiero* dallamát játszották, akkora tömegek gyűltek össze – zavargásokat okozva – hogy gyakran csak rendőri közbelépéssel tudták őket feloszlatni. S hogy hogyan érte el ezt a népszerűséget? „Ez a távoli haza után sóvárgó ének, mint Antonio Basevi, livornói kritikus, Verdi egyik első méltatója megállapította, több szólam együttesére írt nagy ária.”⁴ Így a zene is jelzi, több szólam együtt alkot egy „áriát”, ami tipikusan egyszólamú műfaj. Mint az egységes Olaszország iránti vágy, mely az aktuálisan különálló területi egységekből formálódik majd eggyé. „Ebben a dallamban megvalósul a népi öntudat egysége, minden forradalmi kitörés nélkül, de olyan tiszta, férfias meghatottsággal, hogy himnusszá válik, s az olaszoknak, valahányszor csak éneklük, múltjukra kell gondolniuk.”⁵

Ernani

Szintén lelkesítő, forradalmi hangulatú *Ernani* című operája, melyet Victor Hugo *Hernani* című tragédiája nyomán írt. A szöveggönyv elkészítése igen sok akadályba ütközött. Az osztrák cenzúra már a Hugo drámát is erősen bírálta és korlátozta, így Verdi ötlete szinte azonnal heves ellenkezést váltott ki a cenzúra képviselőitől. Az operában megjelenő bűn dicsőítése, a törvényellenes érzések, cselekmények bemutatása. Mindezek mellett a hazafias -gyakran osztrák ellenes – érzelmeket megjelenítő színpadi cselekmény arra kényszerítette Verdit és szöveggönyvíróját, Francesco Maria Piavét, hogy jelentős változtatásokkal éljenek eredeti tervükhöz képest. A „vendetta” és „sangue” (bosszú/megtorlás, vér) szavakat ki kellett húzniuk, valamint az osztrák hatóságok megtiltották a színpadon a török, kések és kardok, mint kellékek használatát, és a címet is *Kasztíliai becsületre* cserélték. Már a cenzúrának is egyértelmű volt, hogy ez a mű széles rétegekben fogja felkelteni a hazafias érzéseket. A mű korlátozási próbálkozásai ellenére is elérte célját. Az olasz hazafiak ugyanis felismerték a cselekmény allegorikus jelentéstartalmát, üzenetét, melyet Verdi maga emel ki Hugo szövegéből. „Három férfi szerelmes ugyanabba a nőbe, Dona Solba (az opera Elvirájába): Silva, az öregedő

nagybácsi, aki egyben a hölgy gyámja is; Don Carlos, a spanyol király; valamint Ernani, a haramiává lett nemesifjú, akinek vérdíjat tűztek ki a fejére.”⁶ A fő célért küzd a konzervativitást képviselő „rég rendszer”, aki épp birtokolja-felügyeli a célt; az idegen király; és a lázadó főhős. „A buta öregember alakja könnyen beazonosítható az osztrák császárral”⁷ Ez volt a cenzúra fő kivetnivalója, ám az operai cselekmény jó „alibinek” bizonyult a mű politikai üzenete számára. Színpadra kerülhetett.

1844. március 9-én mutatták be, ugyanazon a napon, két évvel később, mint a Nabuccót. „Korai operái közül azzal emelkedik ki, hogy ezt a művet folyton játszó az olasz operaházakban bemutatója óta. Az eddigi olasz operákra egy „összecsapás” jelenet volt jellemző. Ezzel ellentétben az *Ernani* tele van ilyen jelenetekkel, legyen az klasszikus értelemben vett összecsapás, vagy szavakkal történő. „a korai Verdi-operát tehát a személyiségek elementáris összecsapása élteti.”⁸

Ezeket az ellentéteket Verdi bravúrosan ábrázolja zenei eszközeivel. Két ellentétes véleményű szereplő párbeszédében például az egyik felfelé haladó dallammozgást énekel dūr hangnemben, melyre az ellentétes válasz lefelé haladó moll frázissal válaszol. A szembenállásokat úgy ábrázolja a zenei anyagban, hogy a lehető legtávolabbi zenei kifejezőeszközöket használja együtt, egy-egy duettben. Az olasz opera közhelyeinek tekintendő lépéseket a jellemábrázolásokra használja. A gyengédség és szerelem kifejezésére használták a következő nyitómotívumot: nagy szext lépés felfelé, majd nagy terc le. A szerelemtől lángoló, fiatal, lázadó tenor hős (aki a cenzúrát felháborította törvénybe ütköző karakterével) gyorsan, határozottan éneklie ezt a motívumot. A spanyol király óvatosabban közelíti meg a nagy lépés felső hangját, tapasztaltságát, meggondoltságát kifejezve. Az öreg Silva szólama pedig igen nehézkesen jut el a felső hangig, így jellemezve éneklésében is nehézkes mozgását, idős korát. Az *Ernani* így igen lendületes, eleven, jelen vannak benne a népszerű klasszikus olasz operai hagyományok.

Talán ennek is köszönhető hatalmas sikere. Velencében a belvárosban, tereken a közéletbe is bekerült. Partitúrájának lapjai közkezen forogtak, a *canalék* és terek pedig az *Ernani* legnépszerűbb áriáitól voltak hangosak.

Suona la tromba- Trombíta harsan

1848. májusában Giuseppe Mazzini felkérte Verdit, hogy zenésítse meg a fiatal forradalmár költő, Goffredo Mameli versét. Verdi boldogan elvállalja a feladatot, hiszen így tevőlegesen is részt tud venni a harcokban, ha ő nem is, de zenéje kétség kívül ott lesz a harctereken. A *Suona la tromba* című himnusz október 18-án készült el, melyet háromszólamú férfikarra és zenekarra írt. Levél kíséretében küldte el Mazzininak a kész művet, melyben elnézést kért, hogy olyan hosszú időt vett igénybe a komponálás, valamint leírta, hogy a vershez írt zenében igyekezett népszerű és egyszerű dallamfordulatokat alkalmazni. Hozzátette, ha Mazzini nem találja alkalmasnak arra, hogy a katonákat, forradalmárokat buzdítsa a csatatéren, akár el is égetheti a partitúrát. Arról nincs adat, hogy Mazzininek tetszett-e a darab,

ám a csatatéren szinte spontán módon átvette a neki szánt helyet egy másik Mameli vers megzenésítése, a Novaro féle „*Fratelli d' Italia*”. „...sem a zene nem jó, sem a céljára nem alkalmas. A szerző nyilván valamiféle olasz *Marseillaise*-t célzott meg, ugyanazzal a nyers szerkezeti szabadsággal, de Rouget de Lisle himnuszának spontán lángolását, melyben a gondolatok ismétlés nélkül is egységbe tömörülnek, nem tudja elérni.”⁹ Egyik fő oka annak, hogy nem tett nagy népszerűsége szert a mű, az lehet, hogy a versmérték nem egyezik az általa leginkább kedvelt menetelőritmusokkal. A *Suona la tromba* ritmikájában hiányoznak a szabályos ellensúlyok, így hiába írta azokat meg Verdi a zárómotívumban, a folyamatos menetelés nem adta magát erre a dallamra. Ezzel szemben Novaro egy egyszerű ritmikai egységre írott himnuszát igen kedvelték a csatatereken, menetelés közben. Igazi indulóként énekelték, majd az Olasz Nemzet himnusza lett. Verdi is elismerte Novaro művének népszerűségét. Egyik későbbi kórusművében, melynek szövegét Boito írta, idézi Novaro himnuszát. A mű címe *Inno delle nazioni*, *Nemzetek himnusza*. A forradalomban részt vevő országok himnuszait (Anglia, Franciaország, Olaszország) foglalja bele művébe. A mű zenei értékeit tekintve nem tartozik Verdi nagy művei közé, ám szellemisége miatt mindenképp említésre méltó. Sokszor Verdi operáiban is a szerelmi szálakhoz, személyes érzelmekhez kapcsolódó dallamok népszerűbbek, mélyebbek, mint azon gondolatok zenéi, melyek a kor filozófiai, erkölcsi mondanivalóját képviselték.

A legnanói csata

A *legnanói csata* című operájával nyíltan vállalja politikai céljait. Az olasz nép forradalmi kedve az első kudarcok után visszaesett. A custozai vereség után az osztrákok visszatértek Milánóba. Ekkor írt Mazzini röpiratot *Az olaszokhoz*, melyben „nem is általában az olaszoknak, hanem főként a lombardoknak emlékezetébe idézte a lombard városok Barbarossa-ellenes középkori ligáját, a liga küldötteinek esküjét a pontidai apátságban s a győztes legnanói ütközetet.”¹⁰ Verdi a teljes szövegkönyvet '48 októberében kapja kézhez. December 20-án indul Passy-ból Rómába, ahol már érezni a forradalom előszelét. Ekkor már teljesen kész az opera. A római főpróbán éljenző tömeg ünnepli az olasz forradalom zenei vezetőjét. A premierre 1849. január 27-én került sor, melyet nagy várakozás előzött meg. Az összes jegy, műsorfüzet és szövegkönyv elkelt. A közönség rögtön az első felvonást visszatapsolta. Nem csoda, hiszen már az opera nyitánya is a forradalmi fő gondolatot jeleníti meg: a fenséges hangulatú zenekari bevezető és fanfár után a kórus a következő szavakkal indít: „*Viva Italia*”! Ezen kívül számos olyan frázisa van az operának, mely egyértelműen buzdítja közönségét a szabadság, egység felé. „*Giuriam d'Italia por fine ai danni*” (Esküszünk, hogy a végsőkig kitartunk Itália mellett) a harmadik felvonásban, a negyedik felvonásban: „*Per la salvata Italia*” (a felszabadított Itáliáért). A cselekmény is a harcra, küzdésre buzdít. Több példamutató jelenet is található benne, például Arrigo ahelyett, hogy szerelmével, Lidával maradna, kiugrik az ablakon, és rohan a harcolni, mikor meghallja a *Viva l'Italia!*

kiáltásokat. Ezzel az operával nemcsak azt érte el a zeneszerző, hogy a korabeli közönség kedvence lett, hanem azt is, hogy a forradalomban aktívan részt vett, sőt, nélkülözhetetlen szerepet töltött be.

Verdi és a politikai élet

Verdi 1848-ban köztársaságpárti volt. Az 1850-es években azonban már a Szárd Királyság alatt egyesülő Itália eszményét támogatta. Erre többek között kottakiadói, és jogdíjakkal kapcsolatos problémái is ösztönözték. Angliában ugyanis csak azoknak a zeneszerzőknek a műveit ismerték el hivatásos színpadokon, akik országával speciális megállapodást kötött Anglia. A Szárd Királyság rendelkezett ilyen megállapodással.

1852. augusztus 10-én a francia Becsületrend lovagkeresztjével tünteti ki Verdit, majd 1856. február 9-én a miniszterelnök, Cavour előterjesztése alapján megkapta a San Maurizio és San Lorenzo lovagrend keresztjét II. Viktor Emanueltól.

1859. januárjában Nápolyból Rómába ment, hogy az épp elkészült *Un ballo in maschera*t (*Álarcosbál*) színre vigye. A premierre február 17-én került sor. Hatalmas siker övezte. A jegyek azonnal elfogytak. Akinek nem jutott, mégis meg akarta nézni az előadást, az a „feketepiacon” a színházi ár dupláját, háromszorosát is megfizette érte, írja Pierre Milza. Minden este az előadás után még hosszan kiáltozta a tömeg: „Viva Verdi!”. Verdi neve legendásan híres, mivel az olasz hazafiak rájöttek, hogy nevét kezdőbetűkként is fel lehet használni. Juliann Budden írásai szerint ezt az emblémát Nápolyban rakták ki először. Annyi biztos, hogy ilyen formában, ezekben az években jelent meg a közfalakon V.E.R.D.I. neve. Mikor a zeneszerző Nápolyból Rómába érkezett az *Álarcosbál* próbáira, a rómaiakat II. Viktor Emánuel kiáltványa lelkesíti, melyet Torinóban olvasott fel. Rómában az *Álarcosbál* előadásai után a közfalakon látható feliratok: *Viva V.E.R.D.I.!* Jelentése: *Viva Vittorio Emanuele Re d'Italia!*

Ezután Verdi visszatért Sant'Agata-i birtokára. Itt folyamatosan, naponta kapta a híreket Marianitól. A magentai, solferinói, san martinói győzelmekről, majd a villafrancai békéről (1859. július 11.), mely felháborította, és elkeserítette a zeneszerzőt. Ez év szeptemberében megválasztják Verdit Busseto képviselőjének. A zeneszerző nem akarta elvállalni a felkérést, ám Cavour, akire olyannyira felnézett személyesen fordult hozzá. „Verdinek soha nem jutott volna eszébe hogy a helyi Borgo San Donnino körzet parlamenti képviselőjelöltségét elvállalja, s nem is tudta volna rávenni semmi, ha nem személyesen Cavour, valamint a brit követ, Sir James Hudson kérte volna erre.”¹¹

1860. január 21-én Cavour ismét átveszi a kormány vezetését, melyről a villafrancai béke után mondott le. Verdi a parlamenti küldöttek között a „balközépen” foglalt helyet barátja és képviselőtársa, Piroli professzor javaslatára. Ebben az időben birtokai jobban foglalkoztatták, mint képviselői feladatai. Jobban szeretett „babot és káposztát ültetni” mint a politikai életben aktívan részt venni. Cavour halála előtt még lelkesítő levelezést folytatott a zeneszerzővel, ám halála után Ver-

kiáltásokat. Ezzel az operával nemcsak azt érte el a zeneszerző, hogy a korabeli közönség kedvence lett, hanem azt is, hogy a forradalomban aktívan részt vett, sőt, nélkülözhetetlen szerepet töltött be.

Verdi és a politikai élet

Verdi 1848-ban köztársaságpárti volt. Az 1850-es években azonban már a Szárd Királyság alatt egyesülő Itália eszményét támogatta. Erre többek között kottakiadói, és jogdíjakkal kapcsolatos problémái is ösztönözték. Angliában ugyanis csak azoknak a zeneszerzőknek a műveit ismerték el hivatásos színpadokon, akik országával speciális megállapodást kötött Anglia. A Szárd Királyság rendelkezett ilyen megállapodással.

1852. augusztus 10-én a francia Becsületrend lovagkeresztjével tünteti ki Verdit, majd 1856. február 9-én a miniszterelnök, Cavour előterjesztése alapján megkapta a San Maurizio és San Lorenzo lovagrend keresztjét II. Viktor Emanueltól.

1859. januárjában Nápolyból Rómába ment, hogy az épp elkészült *Un ballo in maschera*t (*Álarcosbál*) színre vigye. A premierre február 17-én került sor. Hatalmas siker övezte. A jegyek azonnal elfogytak. Akinek nem jutott, mégis meg akarta nézni az előadást, az a „feketepiacon” a színházi ár dupláját, háromszorosát is megfizette érte, írja Pierre Milza. Minden este az előadás után még hosszan kiáltozta a tömeg: „Viva Verdi!”. Verdi neve legendásan híres, mivel az olasz hazafiak rájöttek, hogy nevét kezdőbetűkként is fel lehet használni. Juliann Budden írásai szerint ezt az emblémát Nápolyban rakták ki először. Annyi biztos, hogy ilyen formában, ezekben az években jelent meg a közfalakon V.E.R.D.I. neve. Mikor a zeneszerző Nápolyból Rómába érkezett az *Álarcosbál* próbáira, a rómaiakat II. Viktor Emánuel kiáltványa lelkesíti, melyet Torinóban olvasott fel. Rómában az *Álarcosbál* előadásai után a közfalakon látható feliratok: *Viva V.E.R.D.I!* Jelentése: *Viva Vittorio Emanuele Re d'Italia!*

Ezután Verdi visszatért Sant'Agata-i birtokára. Itt folyamatosan, naponta kapta a híreket Marianitól. A magentai, solferinói, san martinói győzelmekről, majd a villafrancai békéről (1859. július 11.), mely felháborította, és elkésértette a zeneszerzőt. Ez év szeptemberében megválasztják Verdit Busseto képviselőjének. A zeneszerző nem akarta elvállalni a felkérést, ám Cavour, akire olyannyira felnézett személyesen fordult hozzá. „Verdinek soha nem jutott volna eszébe hogy a helyi Borgo San Donnino körzet parlamenti képviselőjelöltségét elvállalja, s nem is tudta volna rávenni semmi, ha nem személyesen Cavour, valamint a brit követ, Sir James Hudson kérte volna erre.”¹¹

1860. január 21-én Cavour ismét átveszi a kormány vezetését, melyről a villafrancai béke után mondott le. Verdi a parlamenti küldöttek között a „balközépen” foglalt helyet barátja és képviselőtársa, Piroli professzor javaslatára. Ebben az időben birtokai jobban foglalkoztatták, mint képviselői feladatai. Jobban szeretett „babot és káposztát ültetni” mint a politikai életben aktívan részt venni. Cavour halála előtt még lelkesítő levelezést folytatott a zeneszerzővel, ám halála után Ver-

di visszavonult a politikai élettől. Ő maga úgy fogalmazott egyik levelében, hogy a parlamenti tagok száma valójában nem 450, hanem csak 449, mert Verdi, mint parlamenti képviselő nem létezik.

Verdi zenei, zeneszerzői tehetségét a Risorgimento szolgálatába állította. Része volt annak a művészi, politikai, kulturális elitnek, amely munkássága példát mutatott, és lelkesítette a népet. Ennek a szellemi elitnek tagjai voltak többek között Cavour, Garibaldi, Mazzini, Goffredo Mameli is. Itália „nagyjai”, akik vezették népüket az Olasz Egységes Állam kialakulásának útján.

Verdi alaptermészetét tekintve, és életének alakulása alapján jobban kedvelte az egyszerű vidéki életet. Birtokain érezte legjobban magát, ahol földműveléssel foglalkozhatott. Ez a tevékenység jelentette számára a kikapcsolódás, feltöltődés lehetőségét. Ám még amikor birtokain pihent, akkor sem hagyta nyugodni szülőföldje sorsának alakulása. Mindig friss híreket kért a harci eseményekről, melyekben ő maga személyesen is részt kívánt venni, ám fizikai kondíciói ezt nem tették lehetővé. Művei azonban mindig is jelen voltak, jelen lesznek az olasz nép szívében, felidézve a küzdés, összetartozás érzéseit ugyanúgy, ahogy tették ezt az egységes Olasz Államért harcoló olaszok szívében.

Jegyzetek

1. Petőfi Sándor, A XIX. század költői
2. Indro Montanelli megfogalmazása. Montarelli, Indro, L' Italia del Risorgimento, Rizzoli Editore, Milano, 1973, p. 659.
3. Mila, Massimo, Verdi, Rizzoli Editore, Milano, 2000, p. 205.
4. Marchesi, Gustavo, Giuseppe Verdi, ford. Eősze László, Zeneműkiadó, Budapest, 1983, p. 14.
5. U.o. p. 14.
6. Budden, Julian, Verdi, ford. Rác Judit, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007, p. 207.
7. Milza, Pierre, Verdi e il suo tempo, trad. Gian Carlo Brioschi, Carocci editore, 2003, p. 108.
8. Budden, Julian, Verdi, ford. Rác Judit, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007, p. 208.
9. Budden, Julian, Verdi, p. 364.
10. Marchesi, Gustavo, p. 18.
11. Budden, Julian, p. 103.

Bibliográfia

- Budden, Julian: Verdi, ford. Rácz Judit, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007
Dito, Oreste: Massoneria, carboneria ed altre società segrete nella storia del Risorgimento Italiano, Arnaldo Forni Editore, Bologna, 1905
Eőszé László: Giuseppe Verdi életének krónikája, Zeneműkiadó, Budapest, 1966
Marchesi, Gustavo: Giuseppe Verdi, ford. Eőszé László, Zeneműkiadó, Budapest, 1983
Mila, Massimo: Verdi, Rizzoli Editore, Milano, 2000
Milza, Pierre: Verdi e il suo tempo, trad. Gian Carlo Brioschi, Carocci editore, 2003
Montanelli, Indro: L' Italia del Risorgimento, Rizzoli Editore, Milano, 1973